УДК 394

Л.Ш. Гарипова,
Ә.К. Булатова

МОРДОВИЯ РЕСПУБЛИКАСЫ ТАТАР АВЫЛЛАРЫНА ФӘННИ СӘФӘР НӘТИҖӘЛӘРЕННӘН

С 27 мая по 7 июня 2024 года Институтом языка, литературы и искусства им. Г. Ибрагимова Академии наук Республики Татарстан была проведена очередная комплексная экспедиция (первая в этом цикле состоялась в прошлом году) в татарские населённые пункты Республики Мордовии. Были исследованы татарские деревни Дубёнского, Кочкуровского, Инсарского, Рузаевского, Кадошкинского, Тербеевского и Зубово-Полянского районов. Полевые исследования проводили учёные-специалисты по фольклористике, диалектологии, археографии, эпиграфике, декоративно-прикладному искусству. Был собран уникальный материал по каждому из направлений, который в настоящее время находится в стадии анализа.

Ключевые слова: научная экспедиция, культурное наследие, татарская культура, Республика Мордовия, татарский народ.

On 27.05–07.06.2024 the Institute of Language, Literature and Art named after G. Ibragimov of the Academy of Sciences of the Republic of Tatarstan conducted a comprehensive expedition to the Tatar settlements of the Republic of Mordovia. The Tatar villages of Dubensky, Kochkurovsky, Insarsky, Ruzaevsky, Kadoshkinsky, Terbeevsky and Zubovo-Polyansky districts of Mordovia were studied. Field research was conducted by scientists-specialists in folklore studies, dialectology, archeography, epigraphy, decorative and applied arts. Unique material has been collected for each of the areas that are currently under analysis.

Keywords: scientific expedition, cultural heritage, Tatar culture, Republic of Mordovia, Tatar people.

Татарстан Республикасы Фәннәр академиясе Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институты, оешкан көненнән башлап, татарлар яшәгән төбәкләргә фәнни экспедицияләр уздыра. Соңгы елларда ул комплекслы рәвештә үтә һәм төбәкне өйрәнүнең тел, фольклор, гамәли сәнгать, музыка, археография, эпиграфика кебек өлкәләрен колачлый, «нәтиҗәдә теге яки бу төбәктә яшәүче татарларның тарихы берьюлы берничә аспектта тикшерелә, бу исә һаман да үсештә-хәрәкәттә булган мәдәни-тарихи мирасыбызның ерак тамырларына тирәнрәк үтеп керүдә гаять әһәмиятле адым булып тора» [Милли-мәдәни мирасыбыз, б. 6].

Мордовия Республикасында алтмышка якын татар авылы теркәлгән. Хәзерге Мордовия җирләрендә төркиләр бик борынгыдан яшәп киләләр, бигрәк тә XVI–XVII гасырларда татарлар әлеге төбәккә күпләп барып урнашалар, бу исә Россия империясенең чик сызыкларын сафка бастыру эшчәнлеге белән дә бәйле.

Институтның экспедицияләр планы нигезендә әлеге төбәктә фәнни-тикшеренү эшләрен өч ел дәвамында алып бару каралды. 2023 елда Мордовия Республикасының 15 торак пункты өйрәнелде (Ләмбрә, Ромодановский районнары). 2024 елның 27 маеннан 7 июненә кадәр Мордовиянең берничә җирлеге – Дубёнка, Кочкурово, Инсар, Кадошкин, Рузаев, Тәрби һәм Зубово-Поляна районнарындагы татар авылларына Институт галимнәре фәнни сәфәргә чыкты. Барлыгы 15 татар авылында эшләдек. 2025 елда да әлеге төбәккә экспедиция каралган.

Билгеле булганча, Мордовиянең татарлар яши торган авылларында рухи хәзинәләрне барлау, туплау узган гасыр урталарыннан ук башлана. Танылган фольклорчы галим Хәмит Ярми (1904–1981) җитәкчелегендә әлеге төбәккә оештырылган фольклор экспедициясендә шактый материал туплана, бүгенге көндә алар Институтның Язма мирас үзәгендә саклана (42 нче коллекция). Узган гасырның 50–80 нче елларында Институт диалектологлары да Мордовия өлкәсендә яшәгән татарлар сөйләшен тирәнтен өйрәнәләр. Алар тарафыннан теркәлгән фактлар «Татар халык сөйләшләре атласы»нда, фәнни мәкаләләрдә беркетелә [Атлас татар..., 1989; Борһанова, 1962 һ. б.].

Бу мәкаләдә Мордовия Республикасының Кочкурово, Инсар, Кадошкин районнарындагы татар авылларына 2024 елдагы сәфәребезнең кайбер нәтиҗәләре белән уртаклашабыз.

Кочкурово районы Татар Пешләсе авылына XVII гасырда нигез салынган, аерым документлардан әлеге җирләрнең 1631 елда Инсар өязе суды тарафыннан Уразай Тәңкәчиев исемле татар кешесенә (морзасына) бирелгән булуы күренә. 1869 елгы «Пенза губернасы торак пунктлары исемлеге»ндә ул 345 хуҗалыктан торган авыл буларак теркәлгән.

Авыл исеменә килгәндә, ул Пишли елгасы атамасыннан алынган. Мукшы телендә *пяше-ляй* – ‘юкәле елга; яр буйларына юкәләр күпләп үсә торган сулык’ мәгънәсендә йөри [Топонимический словарь..., 1987, с. 224]. Янәшәдә генә шулай ук Мордва Пешләсе (Мордовская Пишля) атамасын йөрткән мукшы авылы да бар.

Милли составына килгәндә, кайчандыр саф татар авылы булган Татар Пешләсендә бүген төрле милләт вәкилләре яши. Бу, үз чиратында, торак пунктның район үзәге Рузаевкага һәм Мордовия Республикасы башкаласы Саранскига якын урнашуына да бәйледер.

Татар Пешләсе Мәдәният йортында Туган якны өйрәнү музее эшләп килә. Музей зәвык белән оештырылган, экспонатлар да урынлы һәм системалы урнаштырылган. Авыл китапханәсе дә заманча җиһазландырылган. Биредә китап сөючеләрне кызыксындыру өчен төрле чаралар үткәрелә, шулай ук мәктәп яшендәге балалар һәм яшүсмерләрне җәлеп итүгә дә күп көч куела. Мисал өчен, анимация ясау түгәрәге эшли, безгә балалар тарафыннан Г. Тукайның «Шүрәле» әкият-поэмасы буенча эшләнгән татар телендәге фильм тәкъдим ителде.

Татар Пешләсе авылы – классик язучыбыз Шәриф Камалның (1884–1942) туган авылы. Авыл мәктәбендә язучыга музей булдырылган. Биредә әдипнең тормышын һәм иҗатын яктырткан экспозицияләр белән бергә, авыл тарихына, аның үткәненә кагылышлы бай материал да тупланган.

Мәктәп музее белән танышканнан соң, укучылар һәм укытучылар катнашында оештырылган чарада булдык. Язучы Ш. Камалның тормыш һәм иҗат юлына багышланган кичә бик җылы тәэсир калдырды. Әдипнең «Уяну», «Буранда» һ. б. әсәрләреннән өзекләр искиткеч зур осталык белән башкарылды. Билгеле булганча, язучы скрипкада, мандолинада уйнарга яраткан. Кичәдә бу моментны да онытмаганнар: скрипка тавышы күңелнең иң тирән кылларын да тибрәнергә мәҗбүр итте. Гомумән, һәр чыгыш бик тәэсирле, мәгънәле иде. Әдип иҗаты һәм тормыш юлындагы һәр вакыйга оста итеп тәкъдим ителде. Кызганыч ки, чара күбрәк рус телендә барды.

1957 елда Институт тарафыннан оештырган экспедиция кысаларында Татар Пешләсе авылы да өйрәнелә. Институт галимнәре авыл халкы белән танышалар, мәктәптә очрашу уздыралар. Ул вакытта мәктәп директоры булган Ибраһим Муса улы Ларинның мәктәп турындагы язмасы Институтның Язма мирас үзәгендә саклана: «Татарская деревня “Пешлә” расцвела, повысился материальный уровень жизни населения села: сейчас по улицам села не увидишь избушек, покрытых соломой. Село полностью электрофицировано и радиофицировано. Теперь имеем полную возможность тесной связи с очагом татарской культуры г. Казанью. В 1936 году к моменту открытия семилетней школы насчитывалось 111 учащихся, в 1956–57 учебном году учащихся было 413 человек» [Язма мирас үзәге, 41 колл., 44 сакл. бер].

Төзек, матур Татар Пешләсе авылы мәктәбендә бүгенге көндә мәктәптә 209 укучы белем ала. Мәктәп милли гореф-гадәтләрне саклау, онытмау җәһәтеннән дә күп көч куя. Әйтик, мәктәп ел саен төрле брошюралар чыгара. «Обычаи села Татарская Пишля», «Татарская кухня», «Сабантуй – любимый праздник» кебек кечкенә китапчыкларда Пешлә авылының матур гореф-гадәтләре яктыртыла, бу як өчен генә хас аш-су рецептлары тәкъдим ителә.

Авылда бүгенге көндә 2 мәчет эшли, XX гасыр башында, инкыйлабка кадәр, биредә алты мәчет булган. Шунысы әһәмиятле, Рузаевка районы мәчетләре буенча 2017 елда юлкүрсәткеч нәшер ителгән. «Мусульманские святыни родного края (путеводитель по мечетям Рузаевского муниципального района)» дип аталган бу китапта Пешлә авылының яңа җамигъ мәчетенә нигез салыну, аның төзелү тарихына киң урын бирелә, чөнки ул – Рузаевка районындагы иң зур мәчет, мәйданы 1000 кв.м тәшкил итә. Мәчет тау башында төзелгән. Ул мөфти Тәлгать Таҗетдиннең ярдәме һәм авыл халкының тырышлыгы белән 90 нчы елларда салына башлый, 1995 тә, төзелеп бетмәсә дә, эшен башлый – тирә-якка азан тавышы яңгырата.

Рәсми ачылышы – 2013 елда. Җирле мөселман дини оешмасының рәисе Рәшит Хөсәен улы Торпищев мәчет турында, аның тарихы хакында сөйләде: «30 ел Мәскәү шәһәрендә яшәдем, отставкага чыккач, Пешлә авылына кайттым, әкренләп авылның өлкәннәре белән мәчеткә якынайдым, намазга бастым», – диде ул. Авылда мәчет төзелешенә аның беренче имамы булган Зариф Касыйм улы Сәитов иницитивасы белән керешелә, Илшат Җиһанша улы Демкин, Әнвәр Хәсән улы Сәитов бу эштә башлап йөрүчеләрдән була. Проект әзер булып, мәчет төзү эшенә керешкәнче, әле бик күп урау юллар үтәргә туры килә. Эш җиңел генә бармый. Ләкин ничек кенә булмасын, уртак тырышлык белән мәчет күтәрелә. Р. Торпищев билгеләп үткәнчә, Аллаһ йортын күтәрүдә татарлар гына түгел, башка милләт вәкилләре – рус, мордва һ. б. да бик теләп катнаша. Иң куанычлысы – бүгенге көндә әлеге мәгърур, мәһабәт мәчетнең ишекләре ябылып тормый, халык җомгаларга йөри, бәйрәм көннәрендә исә 300–400 гә якын кеше җыела.

Мәчет борынгы мирасыбызны саклап калуда да зур эш башкарып килә. Без биредә күп кенә гарәп язулы басма китаплар белән таныша алдык. Алар арасында «Мөхәммәдия» (Казан, 1900), «Бәдәвам» (Казан, 1907), «Җәмигъ әр-рөмуз» (Казан, 1905), «Рөәя төш күрү», Хөсәен һәм Мөхәммәдзариф Әмирханнар төзегән «Фәваид» тәфсиренең тулы басмалары, география, табигать белеме, тарих буенча китаплар бар. Р. Торпищев аларны алга таба да туплау һәм шулай ук тиешле шартларда саклауны тәэмин итү буенча эш алып барылачагын ассызыклады.

Татар Пешләсе авылында борынгы мирасыбызга яшьләрнең дә битараф булмавы куандырды. Мәсәлән, Лиана Наил кызы Чавкина бабасыннан калган китаплар белән таныштырды. Алар арасында төрле эчтәлектәге мөнәҗәтләр, догалар язылган кульязма дәфтәр, шагыйрь, фольклорчы, тарихчы Ф. Туйкинның (1887–1938) «Җырлар әхтәрисе», татар әдәбиятының күренекле язучысы Ф. Халидинең (1850–1923) «Залим ачлык испанияле Сәет Яхъя бәянында» драма әсәрләренең тулы басмалары бар.

Рузаевка районындагы Татар Шебдасы, халык телендә Субдач авылы – бер урамлы кечкенә генә авыл. Авыл атамасы Шебдас исемле елга атамасы белән бәйле [Топонимический словарь..., 1987, с. 225], районда шулай ук Рус Шебдасы (Русский Шебдас) авылы да бар. Биредә җәй көне генә бераз җанлану сизелә, ди авыл халкы. Ташландык, караусыз өйләр бик күп, нигезләрне агачлар күмеп бара. 1962 елда Субдачда зур янгын була, кызганычка каршы, авылның күп өлеше, янып бетә, нигезсез калган кешеләр, якындагы башка торак пунктларга күчеп китәргә мәҗбүр була. Табигатьнең гүзәл бер почмагында урнашкан бу авылның киләчәге ничек булыр, авыл яшәрме яки юкка чыккан авыллар исемлегенә керерме? Авылдан әнә шундый уйлар белән чыгып киттек...

Рузаевка районындагы Югары Өрләдем авылында 50 гә якын кеше яши. Авыл Инсар чик сызыгында хезмәт итүче йомышлы та-

тарлар тарафыннан XVII гасырда нигезләнгән дип карала. Ул Үрләй (Урли, Урля, Урлудим, Урледим) елгасы буенда урнашкан, авыл атамасы да шушы гидронимнан алынган, этимологиясенә килгәндә, ул мукшы теленең *ур* ‘үр, өр’ һәм *ляй* ‘елга, чишмә’ сүзләреннән килеп чыккан [Топонимический словарь..., 1987, с. 47]. Елганың өске агымын күрсәтү максатыннан югары сүзе өстәлә, халык телендә югары сүзе төшеп калып, ешрак Өрләдем дип кенә әйтелә.

Бу торак пунктта безне авыл мәчетендә каршы алдылар. Клуб мөдире булып эшләгән София Зиннур кызы Морарьга һәм авыл советы рәисе Рифат Рафикъ улы Рахмуковка зур рәхмәтебезне белдерәбез, алар безне һәр йорт саен диярлек йөртеп, эшебез барышында зур ярдәм күрсәттеләр.

Авылда мәчет 1996 елда ачылган. Аны төзүгә чыгышы белән Өрләдем авылыннан Айнулла Камалетдин улы Сәитов (1927–2003) зур ярдәм итә, төп иганәче булып тора. Мәчет салдыру – әтисенең дә васыяте була. Мәчет ачылганнан соң, Зиннур Хөсәен улы Сәитов (1934–2017) аның имамы булып торган. Авылдашлары аны зур хөрмәт белән искә алалар. Кызганычка каршы, бүгенге көндә шундый күркәм бу мәчеткә авыл халкы Ураза, Корбан гаетләре кебек зур бәйрәмнәр уңаеннан гына җыела. Биредә безгә кайбер басма китаплар һәм кулъязмалар белән танышу насыйп булды. Алар арасында «Кыйссасел-әнбия», Коръән китабы, «Әнвәрел-гашыйкыйн» һ. б. китаплар бар. Нурия Хөснетдин кызы Исямова (1940 елгы) Мирасханәгә кулъязма Коръән китабы бүләк итте. Кулъязма тулы түгел, XIX гасыр урталарына карый, каллиграф кулы белән башкарылган. Сүрә башлары һәм аятьләр арасындагы билгеләр кызыл каләм белән язылган. Әлеге табыш Язма мирас үзәгендәге кулъязма Коръәннәр тупламасын тулыландырачак.

Югары Өрләдем белән янәшәдә Түбән Өрләдем – Үгәнә дип исемләнгән татар авылы урнашкан. Бик кечкенә авыл. Әлеге торак пунктта эпиграфика белгече В. Усманов кына тикшеренү алып барып, авыл зиратында сакланып калган ташъязмаларны өйрәнде.

Инсар районындагы Яндавище (Яндовище) да – елдан-ел кечерәя барган авылларның берсе. Бүгенге көндә биредә 160 лап кеше яши. Торак пунктка Россия дәүләтенең көньяк-көнчыгышындагы Атемар-Инсар чик сызыкларында хезмәт иткән йомышлы татарлар тарафыннан XVII гасырның икенче яртысында нигез салынган. Авылның атамасы исә рус телендәге *яндово* диалекталь сүзеннән алынган дип карарга мөмкин, әлеге лексема ‘чокыр’ мәгънәсендә йөри, чынлыкта да авыл уйсулыкта урнашкан [Топонимический словарь..., 1987, с. 252].

Очрашу авыл клубында булды. Клуб бинасында китапханә дә урнашкан, музей бүлмәсе дә бар. Булганны ничек тә саклап калырга тырышып яши биредә халык. Авыл мәчете, элекке авыл советы бинасын төзекләндереп, 2009 елда ачылган. Имам вазифаларын Равил Абдулла улы Курамшин (1960 елгы) башкара. Кызганычка каршы, бу

авылда да мәчеткә бары бәйрәмнәр уңаеннан гына җыелалар. Халык җомгаларга йөрми. Моны мәчетнең авыл читендәрәк урнашуы белән дә бәйләп аңлаталар. Равил абый Курамшин безне үзендә сакланган китаплар белән таныштырды. Алар арасында гарәп язулы кульязма китаплар да бар. Китаплар XIX гасыр ахырына карыйлар, сакланышлары әйбәт. Беренчесен Иса авылыннан Галимбик бине Габделгафур Дәүләткилдиев күчереп язган. Әлеге җыентыкның беренче өлешендә фикъһ буенча төп мәгълүматлар, шулай ук хәдисләр тупланган. Язма гарәп телендә кара кара белән язылган. Бүлек һәм хәдис башларын язганда кызыл кара кулланылган, кустодлары бар. Икенче өлешендә исә гарәпчә «Шорут әс-салат» китабының күчермәсе урнаштырылган. Шулай ук кара кара белән язылып, аерым битләрдә текст рамкага алынган, кустодлары да бар. Икенче кульязма китапның күчерүчесе мәгълүм түгел, китап читендәге язудан күренгәнчә, ул «Исхак бине Мирзагосман Дәүләткилдиевка» бүләк ителгән. Сакланышы уртача, кара кара белән язылган, кустодлар һәм пагинация юк, бит кырларында күп кенә искәрмә һәм аңлатмалар теркәлгән. Күләмле бу китапта төрле аять-хәдисләр, аларның фазыйләтләре бирелә, бөти язу һәм куллану кагыйдәләре төрле таблицалар рәвешендә аңлатыла.

Мордовия Республикасының Кадошкин районында өч татар авылы бар – Иса (Большая Поляна), Насакан-Потьма һәм Латышовка.

Иса авылында бүгенге көндә 300 кеше яши, 9 еллык мәктәбе бар. Авыл тарихы, аның күренекле кешеләре белән безне укытучы Света Шамил кызы Абаева таныштырды: «Авыл тарихы тирәннән башлана – Иса авылы рәсми мәгълүматларда 1603 елда искә алына. Авыл тарихын өйрәнүче төбәк тарихчыбыз да бар – Равил Харисович Казанбаев. Ул безгә, архивларда эшләп, әлеге документны җибәрде. Ул – салым документы, димәк, авылга иртәрәк тә нигез салынган дигән сүз. Октябрь революциясенә кадәр авылда 7 мәчет булган. Ләкин дингә каршы елларда мәчетләр тар-мар ителә. Соңгысы – Күл мәчете, кызганычка каршы, бары нигезе генә бераз беленә, инде күле дә кибеп бара. Авыр елларда да халык шул мәчет урынына килеп дога кылган. Бүгенге мәчетебез шул Күл мәчете урынына якын гына җирдә 2005 елда ачылды. Халык мәчеткә йөри, балаларга да дин дәресләре укытыла».

Иса авылының атамасы елга исеменнән килеп чыккан, биредә Исса елгасы бар.

Иса – халык җырларын оста башкаручы Абдулла Кротов авылы. Шунлыктан экспедициядә катнашучы фольклор белгечләренә авылда тикшеренү алып бару аеруча кызыклы булды.

Билгеле булганча, 1957 елгы экспедиция вакытында Иса авылында яшәүче Абдулла Кротовтан күп кенә җырлар язып алына. Алга таба аның белән хезмәттәшлек дәвам итә, җырчы 1958, 1960 елларда Казанга да чакырыла, шул рәвешле, Институтның Язма мирас үзәгендә уникаль җырлар тупланмасы барлыкка килә.

2009 елда Институт, А. Кротов язмаларын туплап, компакт-диск чыгара, 2010 елда исә, җырчы мирасы тагын бер кат барланып, «Халык җырчысы Абдулла Кротов» дигән китап нәшер ителә [Халык җырчысы..., 2010].

Насакан-Потьма халык телендә Потьма(й) дип кенә йөртелә. Исеменә килгәндә, ул мукшы телендәге потма (потмо) ‘урман куелыгы, урманда яшерен, аулак урын’ сүзеннән килеп чыккан. Насакан атамасы исә Насакин исемле йомышлы татарларга бәйле [Топонимический словарь..., 1987, с. 155].

Авылда даими яшәүче 10 лап кына кеше калган. Шулай да Потьма(й) авылы яңа археографик табышларга бай булды. Адилә Исмәгыйль кызы Дербердеева (1954 елгы) әтисеннән калган китапларны саклый. Әтисе – Иса авылыннан Исмәгыйль Габделҗәлил улы укымышлы нәселдән була. Китаплар арасында күн тышлыклы, төрле төсле кәгазьдә басылган Коръән китабы (1900) бик яхшы сакланган. Китапның бер битендә Исмәгыйль Габделҗәлил углы Капкаев үзенең имзасын да калдырган. Палеографик билгеләре буенча XVIII гасырга караган кульязма җыентыкта исә татар һәм гарәп телендә иман нигезләре, фарызлар хакында сөйләнә. Кызганычка каршы, кульязманың сакланышы начар, битләре ертылган, язулары, дым тарту сәбәпле, күп урында юкка чыккан. Текст ачык коңгырт кара белән язылган, кустодлары бар. Болардан тыш, төрле догалар, багышлаулар язылган кульязма битләр дә сакланып калган.

Потьма авылында Яналеева Нәкыя Абдулла кызында (1941 елгы) гарәп язулы мөнәҗәтләр, бәетләр дәфтәре саклана. Ул 1980 елда Мәрхабә Алдаркина тарафыннан кардәше Әминәгә атап язылган. Мөнәҗәтләрдә иман, ахирәт, үлем темалары калку чагыла, шулай ук яхшы гамәлләр кылып, ахирәт көненә әзерләнү турында, әхлак кыйммәтләренең юкка чыгуына борчылып иҗат ителгән мөнәҗәтләр дә урын алган.

Кадошкино районындагы Латышовка (Латыш) – чагыштырмача зур авылларның берсе. Бүгенге көндә биредә 700 гә якын кеше яши. 9 еллык мәктәбе бар, кечкенә булса да, музей эшләп килә.

Авыл Потиж елгасы буенда урнашкан, нигез салынуы шулай ук XVII гасырга карый һәм Атемар чик сызыгын саклауда катнашкан, йомышлы татарлардан булган Осташко Латышев исеменә бәйле [Топонимический словарь..., 1987, с. 119].

Латыш авылында безне «Изге нур» ансамбле сәламләде. Әлеге ансамбль 2013 елда Алия Абдулла кызы Кильмаева тарафыннан оештырыла, хәзер исә аны Алия Ибраһим кызы Абушаева җитәкли. Ансамбль халык авыз иҗатын торгызуда, саклап калуда искиткеч зур эш башкара. Безгә тәкъдим ителгән «Чорлар аша килгән татар җыры канат куйсын һәрбер бәйрәмгә» шигаре астында узган концертта да борынгы татар җырлары яңгырады, Абдулла Ибраһим улы Кротовның бай мирасындагы җырларны да онытмадылар.

Латышовка авылы безне археографик табышлар белән дә куандырды. Шундый кыйммәтле табышларның берсе – Әдилә Сөләйман

кызы Вяльшинаның (1937–2023) үз кулы белән язган дәфтәре. Анда күп кенә мөнәҗәт-бәетләр урын алган. Шулай ук бу дәфтәр авыл тарихын язучылар, төбәкне өйрәнүче тарихчылар өчен дә әһәмиятле чыганак булырга лаеклы. Әдилә ханым дәфтәренә берничә ел дәвамында үзе соңгы юлга озаткан кешеләрнең исемнәрен, аларның кушаматларын һәм нинди авырудан вафат булуларын теркәп барган. Тәһлил, зикер әйтү, аларның фазыйләтләре хакында мәгълүмат туплаган. Мөэмин-мөселманның тормыштагы урыны, вазифасы, яшәү мәгънәсе турында уйланулар рәвешендә иҗат ителгән мөнәҗәтләргә дә язмада зур урын бирелә:

Динебезнең кадерен белик,
Иблис артыннан йөремик,
Үзебезнең тәнебезгә
Тәмуг утын теләмик.
Сират күперен кичкәндә
Аягымны тайдырмагыл.
Без – Мөхәммәд өммәтләрен
Җәһәннәмдә яндырмагыл.

Дәфтәрдә «Васыятьнамә» исеме астында мөрәҗәгать, дини өндәмәләр дә урын алган. Гомумән, бу җыентык тарихи чыганак буларак зур әһәмияткә ия.

Латышовка авылында басма китаплардан «Мөхәммәдия»нең тулы басмасы (Казан, 1903), «Намаз хуҗасы», Коръән тәфсирләре, «Хисап кагыйдәләре», Р. Фәхреддиннең «Шәкертлек әдәбе», «Тарихеәнбия», «Мохтасарел-викая», Мөгаллим Лотфи Вафаның «Сөаль вә җаваплы җиңел тәҗвид» (Оренбург, 1913) китаплары табылды. Китап читендә «Рөшди 1 нче сыйныфның шәкертләреннән Әсма бинте Галимбик Самакаева» дигән юлларны укыйбыз. Халисә Хәмзә кызы Фәхретдинова (1958 елгы) гаиләсендә сакланган кулъязма китап әһәмиятле чыганаклардан саналырга хаклы. Иман нигезләре хакындагы кулъязма Мәрҗани мәдрәсәсендә XX гасыр башында Хәсән бине Муса бине Гыйбай әл-Пензави әл-Латыши тарафыннан күчерелгән. Китап күн тышлыкта, сакланышы яхшы, каллиграфик яктан матур, төзек хәрефләр белән язылган. Язмалар төрле төстәге кәгазьдә, төп текст кара кара белән, ә бүлекләрне аеру өчен кызыл каләм кулланылган. Алдагы берничә биттә текст кызыл рамкага алынган. Кустодлары бар, пагинацияләр китерелми.

Рәфыйк Хәлил улы Сюняев (1967 елгы) гаиләсендә кайбер басма китаплар белән бергә аерым кулъязма битләр саклана. Кызганычка каршы, алар нык таушалган. Битләрдә ике багана рәвешендә поэтик текст урнаштырылган, кустодлар юк. Бит читләрендә кайбер искәрмәләр теркәлгән. Гомумән, табылган кульязма хәзинәләр бу төбәк халкының бай рухи тормыш белән яшәвен күрсәтә, кулъязма китап традициясенең бик борынгыдан килүенә дәлил булып тора.

Күрсәтелгән торак пунктларда милләттәшләребез белән очрашып, җирле сөйләш үрнәкләре дә язып алынды, диалектологлар әлеге ареалны узган гасырның 1950–1970 елларында өйрәнгән. Без исә сөйләш үзенчәлекләрен заманча техника ярдәмендә яздырып, татар шивәләренең хәзерге торышын өйрәнүгә нигез булган бай фактик материал тупладык. Торак пунктта яшәүче татарларның сөйләме көнбатыш диалектның ләмбрә сөйләше таралыш ареалына керә дип билгеләнде. Тоташ текстлар һәм аерым лексемаларның бирелеше дә теркәлде.

Шулай ук халык күңелендә сакланып калган халык авыз иҗаты әсәрләре дә барланды, бүген дә халык хәтереннән җуелмаган мөнәҗәт, озын һәм кыска җырлар, бәетләрне язып алдык. Әлеге төбәктә урын алган йола фольклоры да өйрәнелде. Кызганычка каршы, әлеге халык хәзинәсен белүчеләр, хәтердә тотучылар саны хәзер бик аз. Олы яшьтәге апа-абыйлар үзләренең әби-бабаларыннан отып алган халык иҗаты җәүһәрләрен киләчәк буыннарга да җиткерә алсыннар иде. Китапларда урын алган, телевидениедә күрсәтелгән стандарт фольклор күренешләреннән аермалы, үзләренең туган якларында таралган, әби-бабалары, әни-әтиләре тарафыннан башкарылган фольклор үрнәкләре буыннар арасында багланыш булдырсын иде, дигән теләктә калабыз.

Экспедиция барышында белгечләребез кул эшләре осталары белән очрашып, аларның эшләнмәләре белән дә танышты. Сандыкларда сакланып калган, элек өй-йорт бизәлешендә кулланылган чигелгән сөлге, тукылган келәмнәр, челтәрләп бәйләнгән пәрдәләр дә чыгарылды. Затлы һәм зәвыклы әлеге кул эшләнмәләре биредә яшәүчеләрнең осталыгын да, нинди һөнәр ияләре булуларын, көнитешләрен дә күрсәтеп тора.

Йомгаклап әйткәндә, әлеге төбәктә татар халкы тарихилыкны саклап, үткәне белән кызыксынып, милләтебезнең гореф-гадәтләрен яшь буынга җиткерү өчен бөтен көчен куеп яши. Сәфәребез фольклор, археография, тел, музыка, гамәли сәнгать белгечләре өчен дә уңышлы һәм файдалы булды. Безне каршы алучыларның, оештыручыларның, авыл халкының җылы мөнәсәбәтен тоеп, ярдәмнәрен күреп эшләү дә сәфәрнең нәтиҗәлелеген бермә-бер арттырды. Аларның һәрберсенә чиксез зур рәхмәтебезне белдерәбез. Шунысы куанычлы: безнең хезмәттәшлек туктамый. Гарәп язулы басмалар, кульязмалар, һәртөрле борынгы документлар табылса, милләттәшләребез алар белән уртаклашырга ашыга. Алга таба да мирасыбызны бергәләп саклау эше өзелмәс, дәвамлы булыр дип ышанып калабыз.

Әдәбият

Атлас татарских народных говоров Среднего Поволжья и Приуралья / науч. ред: Н.Б. Бурганова, Л.Т. Махмутова; сост: Н.Б. Бурганова, Л.Т. Махмутова (I т.), Ф.С. Баязитова, Д.Б. Рамазанова, З.Р. Садыкова, Т.Х. Хайрутдинова (2 т.). Казань, 1989. Прил.: Комментарии к Атласу. Казань, 1989. 300 с.

Атлас татарских народных говоров. URL: https://atlas.antat.ru/ (дата обращения: 30.09.2024).

Әхмәтҗанов М.И. Татар кулъязма китабы. Казан: Татар. кит. нәшр., 2000. 270 б.

Борһанова Н.Б. Татар теленең Мордва АССР территориясендә таралган сөйләшләре турында // Материалы по татарской диалектологии. Вып. 2. Казань, 1962. С. 93–124.

Милли-мәдәни мирасыбыз: Арча. Казан, 2017. 369 б. (Фәнни экспедицияләр хәзинәсеннән; унбишенче китап).

Топонимический словарь Мордовской АССР: названия населенных пунктов / сост. И.К. Инжеватов. Саранск: Мордов. кн. изд-во, 1987. 263 с.

Халык җырчысы Абдулла Кротов: мәкаләләр, интервьюлар, истәлекләр, җыр текстлары. Казан, 2010. 180 б.

Гарипова Ләйлә Шамил кызы,
ТР ФА Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының Язма мирас үзәге әйдәп баручы фәнни хезмәткәре

Булатова Әлфия Кәрим кызы,
ТР ФА Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының ареаль лингвистика бүлеге өлкән фәнни хезмәткәре